

Валентина Лось

Співочі книги у василіянських монастирях Руської провінції другої половини XVIII — початку XIX ст. (цивілізаційні зміни в церковно-музичній сфері)

Статтю присвячено аналізу церковно-музичних книг василіянських монастирів Руської провінції другої половини XVIII — початку XIX ст. На підставі монастирських інвентарів висвітлюється діяльність друкарні Почаївського василіянського монастиря, яка, серед іншого, спеціалізувалася на виданні музичних книг, зокрема Ірмолоїв — поліжанрових збірників, що властиві українському типові церковно-співочої книги. У статті наголошено також на ролі Василянського Чину в поширенні західно-християнських культурних впливів упродовж другої половини XVIII ст.

Ключові слова: співочі (музичні) книги, Ірмолої, інвентарі, василіянські монастирі, Почаївська друкарня.

Західні віяння доби Бароко, в контексті яких розвивалася культура українських теренів Речі Посполитої XVIII ст., не оминули й церковно-музичної сфери. Зокрема частина цивілізаційних новацій, які фіксуються у тогочасних унійних храмах, суперечать нашим уявленням про традиційність, притаманну східному обрядові. Мова передусім про використання музичних інструментів у богослужінні. Так, наприклад, в унійних церквах з'явилися органи, більш того, стала вживатися інструментальна музика, цілком не властива східному церковному музичному мистецтву¹. Провідниками цих но-

---

¹ Дослідник українського музичного мистецтва Юрій Ясіновський зазначає, що в Унівському монастирі за часів урядування архимандрита Атанасія Шептицького (1713–1746) було запроваджено інструментальну музику, яка звучала головно на свята (Успіння, Преображення), див. детальніше: Юрій Ясіновський, «Українські монастирі у розвитку музичного мистецтва», в *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX* (Kraków, 2014), 247. Поча-

вовведень були отці василіяни, що й не дивно, коли взяти до уваги їхній зв'язок із польським шляхетським середовищем. Окрім того, освітні шляхи василіян часто пролягали через західноєвропейські країни, зокрема Італію, звідки вони привозили нововведення. Хоч інструментальна музика не отримала широкого розповсюдження в пересічних унійних храмах (переважно ці новації стосувалися монастирів), західні впливи проникли і в цю, здавалось би, найбільш консервативну сферу східнохристиянського релігійного мистецтва. Відтак, постає питання, чи згадані зміни заторкнули таку традиційну ділянку церковної літургії східного обряду, як богослужбові співочі книги. Відповідь на це питання ми спробуємо дати, аналізуючи монастирські бібліотечні інвентарі обителів Руської провінції, а також розглядаючи музично-книжковий репертуар Почаївського монастиря другої половини XVIII ст.

Церковно-музичне мистецтво є предметом досліджень сучасних українських музикологів та мистецтвознавців, які створили низку вагомих праць². Серед польських дослідників музичні церковні книги василіян принагідно розглянуто в книжках Марії

ївський монастир також мав свою капелу, задіяну під час коронації ікони Почаївської Богородиці у 1773 р., див.: Beata Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780* (Rzeszów, 2014); Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 684, оп.1, спр. 3271, арк. 39 зв, 42, 49, 72 тощо.

² Юрій Ясіновський, «Український нотолінійний Ірмолой як тип гімнографічного збірника: зміст, структура», *Записки НТШ* 226 (1993): 41–56; його ж, *Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011). Юрій Медведик досліджує український церковний спів: Юрій Медведик, «“Богогласник” в контексті української духовнопісенної традиції XVII–XVIII в. (до проблем музичного джерелознавства) (Дисертація... кандидата мистецтвознавства, Київська державна консерваторія ім. П. І. Чайковського, 1994); його ж, «Українські духовні пісні у львівських польськокомовних стародруках XVIII ст.» в *Musica Galicana: Наукові збірки ЛДМА ім. М. Лисенка* 6 (2001): 17–25. Безлінійним музичним книгам присвячено праці музиканта Лариси Корній (Лариса Корній, «Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.)», *Студії мистецтвознавчі* 2 (2005): 7–14) та історика Еріки Клименко (Еріка Клименко, «Джерелознавчі дослідження безлінійних співочих рукописних книг із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського», *Волинські історичні записки: Зб. наукових статей* 1 (2008): 201–207.

Підлипчак-Маєрович та Беати Лоренс³. Що ж до монастирських бібліотечних інвентарів, то вони на сьогодні є популярною ділянкою історичних студій серед вітчизняних істориків, однак музичні книги поки що залишаються на маргінесі. А дарма, адже цей пласт джерел містить досі не поціновані інформаційні можливості щодо побутування музичних традицій та їхньої зміни в такій консервативній галузі, як церковне музичне мистецтво.

Загальні зауваги

Серед богослужбової літератури східнохристиянського богослужіння важливу роль займають музичні, або як їх частіше називають у джерелах, співочі богослужбові книги. Це стосується як церковно-співочого мистецтва, що відображає розвиток мови, писемності, освіти, східнохристиянського богослужіння та рукописно-книжної справи, так і духовної спадщини в цілому.

Відмітною рисою української церковної музики як Православної, так і Унійної церков був і є її винятково вокальний характер. У храмах східного обряду хоровий спів практикується без супроводу музичних інструментів, унаслідок чого українська церковна хорова музика була і досі залишається музикою для хору а *capella*. Види піснеспівів, що їх започаткували ще візантійські церковні письменники VIII–X ст. (Йоан Дамаскін, Єфрем Сирин), спричинили появу певних типів церковно-богослужбових книг для співу, які використовують під час Літургії та інших церковних служб, а саме: октоїхи, стихирарі, обіходи, кондакари, тріоди та ірмологіони⁴. Із Візантії прийшов на руські (українські) терени і спосіб

³ Проблеми, пов'язані із музичними книгами василіан, розглядаються у книзі Марії Підлипчак-Маєрович: *Maria Piđlypczak-Majerowicz, Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996), а також у монографії Беати Лоренс: *Beata Lorens, Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780* (Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu rzeszowskiego, 2014) (авторка, серед іншого, приділяє увагу музичним джерелам та розвитку музичного мистецтва у василіянських монастирях).

⁴ *Стихирарій* (збірник стихир VIII ст.) відносять до найдавніших богослужбових книг для співу. *Октоїх* (або *Восьмигласник*) — церковно-богослужбова книга, що містить піснеспіви, розміщені за 8-ма гласами автором

записування мелодій — так звана знаменна нотація або крюкове письмо, що довгий час було єдиним способом запису церковних наспівів у Православній та Унійній церквах (старообрядці до сьогодні користуються у своїх співах книгами із крюковими записами⁵). Саме у XVIII ст. в цій царині було намічено зміни, внаслідок чого крюкове письмо було поступово витиснено нотовим. Такий прояв окциденталізації загалом є характерною особливістю музичного мистецтва XVIII ст., яке і в українських землях Речі Посполитої, і в Російській імперії стало на шлях служіння світським потребам.

Рукописні церковно-музичні книги, як і решта церковно-богослужбової літератури, складено церковнослов'янською мовою, адже саме вона являла собою мову східнохристиянської літургії та, попри значні польські впливи, зберігала свій сакралізований статус. Відтак, музичні джерела і загалом музичне мистецтво довгий час залишалися ділянкою, де найбільше зберігалися та плекалися давні східнохристиянські традиції.

Церковно-музичні (співочі) книги в інвентарях василіянських монастирів

Серед музикалій, зафіксованих в інвентарях монастирських бібліотек, можна виділити два блоки: власне музичні (співочі) літургійні книги та збірники релігійних пісень. Саме вони акумулювали в собі тривалість східнохристиянських традицій. Утім, цивілізаційні зміни не оминули і цієї ділянки, що підтверджує проведений нами аналіз 30-ти монастирських василіянських інвентарів Руської провінції середини — кінця XVIII ст.

яких був Йоан Дамаскін. Октоїх використовували в тижневому колі богослужіння, а Ірмологіон був необхідний для всіх кіл (тижневе, добове, річне коло богослужінь Східної Церкви). *Акафістики* — богослужебна книга, яка містить акафісти, тобто піснеспіви Ісусу Христу, Богородиці та святим; *Каноніки* — книга з канонами Богородиці та святим; *Кондакари* — книга коротких піснеспівів, одного з найскладніших жанрів візантійської гімнографії, уживаних в обрядах та церковно-релігійних практиках. Див.: Olgierd Narbutt, *Historia i typologia ksiąg bizantyńsko-słowiańskich: zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego* (Warszawa, 1979), 30–39.

⁵ Андрей Пенчук, «Очерк истории русского церковного пения,» в *О церковном пении: Сборник статей*, сост. О. В. Лада (Москва, 1997).

На жаль, фрагментарний характер згаданих інвентарів унеможливорює чіткі висновки про кількість церковно-музичних (пісенних) книг у монастирях, роки їх видання тощо. У чималій частині інвентарів просто вказано кількість тих чи тих церковних книг, без деталей. Навіть якщо візитатор називає книги, то фіксує лише те, рукописні вони чи друковані і в якому фізичному стані є. Ще однією фізичною характеристикою книг, яка привертала увагу візитаторів, був їхній формат: in folio, in 8vo, in 4to. Частіше вказано місце друку і майже ніколи — рік видання. Попри ці особливості, що применшують інформативність інвентарів, вони залишаються важливим джерелом реконструкції церковно-співочого репертуару монастирських бібліотек.

Музичні книги візитатори нотують у блоці під назвою «księgie cerkiewne», або «księgie do nabożeństwa», іноді їх названо «księgie do ołtarza i chorów», як в інвентарі Почаївського монастиря за 1736 рік⁶, або «księgi chorowe Ruskie», як в інвентарях Володимирського монастиря за 1799 р. чи Мелецького за 1786 р.⁷. Часом, як, приміром, в інвентарі Мільчанського монастиря, церковно-музичні книги записано до блоку бібліотечних книг під назвою «księgi Ruskie»⁸, тобто кваліфіковано за мовним критерієм. Загалом же інвентарі бібліотек василянських монастирів першої половини — середини XVIII ст. нотують значну кількість рукописних співочих церковно-богослужбених книг. Передусім це стосується рукописних ірмологіонів та акафістиків, які найчастіше були представлені у монастирях. Це не дивно, позаяк саме у досліджуваний період найбільш відомим та вживаним у Літургії Східної церкви був Ірмолой (Ірмологіон), що включав у себе весь річний церковно-співацький репертуар, який виконували в Україні та Білорусі. Назва книги походить від жанру ірмоса, який займає значне місце в цій книзі, проте в Ірмолой увійшли також співи з всенічної Служби, з різних Літургій, кондаки, канони, тропарі, стихарі, тощо⁹.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 231, спр. 152, арк. 82.

⁷ Там само, арк. 240.

⁸ Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów (далі — APPD), Ławra Poczajowska, sygn. 8, k. 122.

⁹ Лідія Корній, Любов Дубровіна, *Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмолоїв України* (Київ, 1998), 5.

Рукописні ірмолої та інші музичні книги за даними інвентарів часто були в поганому фізичному стані, без палітурок або без якоїсь частини книги, що є додатковим свідченням регулярного використання. Складно визначити і час їхнього створення. Зазвичай візитатор обмежувався лише вказівкою про те, що книга «дуже стара». Так, у Дубенському Спасо-Преображенському монастирі інвентар за 1760–62 р. фіксує 2 рукописні ірмологіони та рукописний Октоїх¹⁰. Подібна ситуація була характерна й для решти монастирів. Зокрема, у Почаївському монастирі інвентар 1736 р. згадує три акафістики, два з яких рукописні, та один рукописний Ірмолої¹¹. Варто додати, що більшість рукописних ірмолоїв репрезентовано у невеликому форматі, in 4to або in 8vo¹², тому візитатор подеколи називає їх «книжечки». Дослідники припускають, що такий формат вказує на їхнє використання для індивідуального вжитку, для келійного читання ченців¹³. На кінець XVIII ст. ірмолої уживалися вже не тільки при відправленні Літургії, а і як практичні підручники з церковного співу та основ музики¹⁴, чому, серед іншого, сприяв їхній малий формат. Використання ірмолоїв як навчального матеріалу, без сумніву, розширювало сферу їхнього вжитку. Приміром, за спостереженням дослідників, у Києво-Могилянській Академії початку XIX ст. співу навчали за ірмолоями¹⁵.

Юрій Ясіновський, який займається виявленням та описом ірмолоїв¹⁶, стверджує, що до XVI ст. в ірмолоях домінували грецькі та болгарські впливи, рідше молдавсько-волоські, однак уже наприкінці цього століття заходять латинські зміни. В гімнографії, як найважливішій формі давньої української церковної музики, попри

¹⁰ APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 9, k. 5.

¹¹ IP НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 82–84.

¹² APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 9, k. 9 зв.

¹³ Іван Альмес, «Бібліотека Золочівського василіянського монастиря наприкінці 60-х — початку 70-х рр. XVIII ст.: реконструкція книжкового репертуару», *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів* 21 (2017): 148.

¹⁴ Юрій Ясіновський, *Візантійська гімнографія*, 110.

¹⁵ Іван Кузьмінський, «Музична культура й освіта у Києво-Могилянській академії», *Київська Академія* 15 (2018): 43–44.

¹⁶ Юрій Ясіновський, *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 ст.* (Львів, 1996), 50.

зорієнтованість на грецько-візантійську основу, спостерігаються складні процеси перебудови старих стилістичних засад в напрямку інтеграції з культурою європейського Ренесансу. Найвиразніше це оприявнилося власне в ірмолоях¹⁷, поширених в Україні XVIII ст., прикладом чого є монастирські інвентарі та книжкова продукція Почаївської друкарні.

Від середини, а особливо з другої половини XVIII ст. питома вага друкованої продукції у василіянських монастирях починає переважати, й рукописні книги згадуються лише зрідка, як, наприклад, у візитації Мелецького монастиря за 1738 р., де фіксується два ірмолої: писаний і друкований львівської едичії¹⁸.

Першу друковану книгу із нотним записом було видано у Львові 1700 р., хоч підготовчі роботи до цього видання проводилися в Унівському василіянському монастирі, одному з найвідоміших на західноукраїнських теренах¹⁹. Варто підкреслити, що введення в обіг нотолінійних видань ірмолоїв відбувалося як в Унійній, так і Православній церквах²⁰.

Львівський Ірмолою був нотною збіркою пісень та молитов, що базувалися на старих рукописах. Там само у Львові 1728 р. вийшов друком Октоїх. Утім, більше музичних книг було видано Почаївською друкарнею, яка поряд із друкарнями у Львові та Супраслі виступала одним із найважливіших типографічних осередків Василіанського Чину. Саме вона з другої половини XVIII ст. спеціалізувалася на виданні богослужбових текстів церковнослов'янською мовою, а також нотних текстів. Останнє добре засвідчено в інвентарях монастирських бібліотек. Так, якщо богослужбові книги василіянських бібліотек походили з різних видавничих осередків (унівського, віленського, львівського, почаївського, київського тощо), то співочі книги здебільшого були львівської та почаївської

¹⁷ Jurij Jasinowski, «Znaczenie eparchii Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej,» в *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, pod red. Stanisława Stępnia (Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994), 2: 404.

¹⁸ APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 18, k. 10.

¹⁹ Юрій Ясіновський, «Бібліотека Унівської лаври: історія, руїна, відновлення,» *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 15 (2006–2007): 227.

²⁰ Кузьмінський, «Музична культура,» 12.

едиції²¹. На середину — другу половину XVIII ст. переважну більшість музичних церковних книг у монастирях становили книги львівського видання. За спостереженням дослідників, у Львівській братській друкарні навіть після переходу братства на унію (1709 р.) продовжували певний час друкувати «традиційні» богослужбові тексти, які не зовсім узгоджувалися із постановами Замойського синоду²². В другій половині XVIII ст. ситуація змінилася: із 1770-х рр. інвентарі вже фіксують музичні книги почаївського друку, що засвідчує добре налаштоване постачання монастирів новими виданнями. В інвентарі Кам'янець-Подільського монастиря під 1773 р. дописано, що було куплено Акафіст почаївського друку²³, а в Мільчанському монастирі Ірмолой почаївської едиції занотовано під 1785 роком²⁴. Почаївські імолої, поряд із печерськими та московськими, широко використовували і в Київській православній митрополії²⁵.

За даними Марії Підлипчак-Маєрович, протягом другої половини XVIII ст. Почаївська друкарня десять разів випустила Акафіст до Богородиці та Акафіст різний («разлічний») (1756, 1762, 1766, 1767, 1776, 1783, 1793, 1798 рр.), вісім разів Октоїх або Осьмогласник (1759, 1765, 1766, 1774, 1775, 1776, 1793 рр.), чотири рази Ірмологіон (1766, 1775, 1792, 1794 рр.), а також «Канони Богородиці» (1774, 1784 рр.) та «Устав церковного пенія» (1780 р.)²⁶.

Характерно, що одним із перших музичних друків Почаївської друкарні був Октоїх із крюковою нотацією. За словами Марії Підлипчак-Маєрович, він «ukazal sie w roku 1758 — Oktoich si jest Osmoglanik... Joanna Damaskina, zawierajacy teksty pieśni liturgicznych, rozmieszczone w dwóch szpaltach»²⁷. Ймовірно, це свідчить про те, що крюкове письмо, принаймні до середини XVIII ст., зберігало свою

²¹ APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 8, k. 130–131.

²² Тарас Шманько, «Богослужбові книги унівської друкарні,» *Каллофонія: науковий збірник церковної монодії та гимнографії* 2 (2004): 102; Лаврентій Данило Гуцуляк, *Божественна Літургія Йоана Золотоустого в Київській Митрополії після Унії з Римом (1596–1839)* (Львів, 2004), 106.

²³ APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 12, k. 32.

²⁴ Ibidem, sygn. 8, k. 102–103; ІР НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 200.

²⁵ Кузьмінський, «Музична культура,» 44.

²⁶ Pidlypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo*, 86.

²⁷ Ibidem, 125–126.

популярність. Іноді в монастирських інвентарях знаходимо згадки про «старі» крюкові книги піснеспівів, як, наприклад, в інвентарі Мільчанського монастиря, де під 1775 р. відмічено рукописний Ірмолой формату in 8vo що був «pisany staremi ruskimi notami»²⁸.

Утім, пізніші музичні книги друкуються вже з лінійною нотацією. Зокрема, в Почаєві 1766 р. вийшли друком Осьмогласник та Ірмологіон: ці видання, як і всі наступні, були вже нотними²⁹. На думку Юрія Ясіновського, перехід на нотні ірмолої можна вважати за прояв західних впливів³⁰. Відтак, у другій половині XVIII ст. навіть така традиційна ділянка східнохристиянської традиції почала зазнавати «масових» цивілізаційних змін, адже львівські та почаївські видання ірмолоїв уживалися як в унійних, так і в православних парафіях.

Крім октоїхів та ірмолоїв, в інвентарях фіксуються такі різновиди церковно-музичних книг, як уже згадувані акафісти й канони до Богородиці та різних святих. Привертає увагу те, що ранні інвентарі згадують такі книги піснеспівів, які пізніше не зустрічаються, приміром Богородичник (греч. Θεοτοκάριον) — гімнографічну книгу канонів на честь Пресвятої Богородиці. Вона свого часу була дуже поширена у Греції та на східнослов'янських землях, проте її рідко друкували окремо, а згодом вона повністю увійшла до Октоїха. Тим часом, наприклад, у Дубинському василіянському монастирі інвентар 1750 р. фіксує дві рукописні книги піснеспівів Богородичника³¹. Утім, за свідченням знавців, Почаївська друкарня Богородичники видавала: зокрема, у 1774 та 1784 рр. тут вийшли друком «канону Bogorodycy»³². Це являло собою особливість української Православної та Унійної церкви, для Росії видання такого типу книг нехарактерне.

В інвентарі Мільчанського монастиря зустрічаємо рукописні акафісти та канони різним святим, в інвентарі Білилівського монастиря під 1760 р. — Акафіст св. Варварі, до речі, написаний

²⁸ APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 8, k. 121.

²⁹ Maria Piętuczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności Zakonu* (Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1986), 211, 218.

³⁰ Jasinowski, «Znaczenie eparchii,» 404.

³¹ IP НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 8–9.

³² Piętuczak-Majerowicz, *Bazylianie*, 213, 216.

польською мовою³³. В інвентарі Білостоцького монастиря теж був Акафіст св. Варварі³⁴, щоправда, без вказання його мови (а загалом цей монастир міг похвалитися шістьма акафістами та канонами³⁵).

Переважну більшість монастирських акафістів присвячено Богородиці та різним святим, але в інвентарі щойно згаданого Білостоцького монастиря під 1781 р., крім двох рукописних ірмолоїв, фіксується рукописний Акафіст Страстей Господніх³⁶, що є прямим запозиченням із латинського обряду. Має рацію дослідник Тарас Шманько, за чім висловом присутність у монастирях як православних, так і унійних, а подеколи й католицьких видань богослужбової літератури створювала «обрядові гібризи» в богослужбовій практиці³⁷.

Утім, констатує латинські впливи у співочих церковних книгах, варто мати на увазі, що це мало і зворотній напрямок. Так, у католицькій музичній практиці відомі окремі піснеспіви з грецьким текстом³⁸, а до того ж самі грецькі піснеспіви, покладені в основу східного обряду, упродовж століть зазнавали метаморфоз та поєднували в собі різні традиції.

³³ ІР НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 82, 112.

³⁴ Інтерес до св. Варвари посилювався тим, що частина мощів цієї святої знаходилася у Почаївському монастирі. В Книзі чуд Почаївської Богородиці (її оригінал зберігається у Краківському архіві отців домініканів) є цікавий фрагмент про те, як ці мощі потрапили з Київського Михайлівського монастиря до Почаєва за сприяння гетьмана Івана Виговського. Пік шанування мощів припадає на XVIII ст., коли у Почаєві будують окрему каплицю, присвячену св. Варварі, створюють братство тощо (див. детально[^] APPD, Ławra Roszajowska, sygn. 15) На нашу думку, це яскраво свідчить на користь формування уніатами своєї окремішньої релігійної ідентичності.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 220.

³⁶ Там само, арк. 220.

³⁷ Тарас Шманько, «Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки», в *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. Матеріали міжнародного наукового діалогу про Берестейську унію фундації PROORIENTE (третя зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнародного наукового симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету «Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу»* (Львів, 24–27 серпня 2006 р.), ред. Йогана Марте й Олега Турія (Львів, 2008), 351.

³⁸ Александр Вовк, «Грекоязычные песнопения в западнорусских нотолинейных рукописях», *Opera musicologica* 2 (8) (2011): 38–39.

Загалом же наприкінці XVIII ст. інвентарі фіксують збільшення кількості церковних книг, що було, поза сумнівом, заслугою Почаївської друкарні³⁹. Свідченням цього є і книга доходів за продані книги Почаївського монастиря напередодні його ліквідації (за 1829–30 рр.), де лише за ці два роки віднотовано продаж акафістів, ірмолоїв, Богогласника, октоїхів та різних збірок пісень⁴⁰. Це вказує на неабиякий вклад Почаївської друкарні у поширення культури, яка формувала унійну ідентичність на теренах Правобережної України. Тут вийшло друком і чимало релігійних пісень, що також належали до репертуару монастирських інвентарів, як-от: «Пісні про Пресвяту Богородицю» (1773 р.), «Пісня Пресвятій Діві» (1791 р.), «Пісні Давида»⁴¹, «Збірничок пісень про Пресвяту Богородицю» (без року)⁴². Ну і, звісно ж, Богогласник — найвидатніший увір української пісенної творчості, виданий у Почаєві 1790 р.⁴³.

Загалом же, за підрахунками Юрія Медведика, у різноманітних українських та польських релігійних виданнях XVIII ст. було опубліковано майже 300 духовних пісень⁴⁴. Інтерес до них спричинив сам розквіт релігійної пісні, що припадає на XVIII ст., тісно пов'язуючись із поширенням у «масовому» середовищі таких форм релігійності, як прощі до санктуаріїв, відпусти, тощо, зазвичай супроводжувані урочистими піснеспівами. Власне пісенна культура зазнала найбільших впливів жанрово розмаїтого та секуляризованого західноєвропейського мистецтва, чому сприяли і василіяни, які часто студювали в Італії та привозили звідти нові погляди на духовність. Завдяки прощам до чудотворних ікон, василіянським місіям та відпустам ці новації поширювалися в Україні: вірні поверталися додому з новими піснями, іконками і вже самі сприяли розповсюдженню інновацій у локальних середовищах. Одні дослідники на-

³⁹ IP НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 220.

⁴⁰ APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 16, k.1–2.

⁴¹ Piđłypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo*, 86.

⁴² Piđłypczak-Majerowicz, *Bazylianie*, 219.

⁴³ На сьогодні багато музикознавців досліджують «Богогласник», зокрема див. праці Юрія Медведика, передусім його дисертаційне дослідження (Юрій Медведик, «Богогласник»).

⁴⁴ Юрій Медведик, *Ad Fontes: з історії української музики XVII — початку XX ст.*: вибрані статті, матеріали, рецензії (Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015), 106.

зивають це явище латинізацією⁴⁵, інші вбачають у ньому органічне поєднання різних стилів та витворення_своєрідного, національного за своїм характером українського духовного пісенного стилю⁴⁶.

Авторами збірок релігійних пісень, що на них натрапляємо в інвентарях, іноді бували й самі василіяни. Так, в інвентарі Тригірського монастиря за 1823 рік фіксується книга «Piesni nabożne ks. Szubowicza. Poszajów in 4»⁴⁷. Андріян Шубович, її автор, був ченцем Василіянського Чину Овруцького монастиря; його пісні знаходимо також у «Богогласнику»⁴⁸.

Авторами відомих релігійних пісень на честь Богородиці були Віцинський ігумен Сильвестер Лащевський та ігумен Кристонопільського монастиря Корнелій Срочинський⁴⁹. За спостереженням Юрія Медведика, автором двох пісень був невідомий на ім'я василіянин з Овруча⁵⁰.

* * *

Підсумовуючи, варто наголосити, що збірки релігійних пісень, які користувалися великою популярністю серед простого люду, найбільше прислужилися до поширення західних впливів в українській церковно-пісенній культурі. Богослужбові співочі книги, які довший час акумулювали східнохристиянські традиції, також зазнали впливів, хоч і значно меншою мірою. Процес латинізації, який поступово охопив і їх, своєю чергою зіграв роль ідентифікаційного маркера для Унійної митрополії, яка вважала себе окремим еклезіальним організмом⁵¹. Попри закиди у полонізації, які безперечно мали місце в церковно-музичній сфері, треба мати на увазі, що визначення «національної» приналежності музичного матеріалу

---

⁴⁵ Шманько, «Латинізація,» 347; Ciołka D., ks., *Łatynizacja Kościoła unickiego w Rzeczpospolitej po synodzie zamojskim* (Białystok, 2014).

⁴⁶ Медведик, *Ad Fontes*, 29.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. 231, спр. 152, арк. 570.

⁴⁸ Медведик, *Ad Fontes*, 106.

⁴⁹ Lorens, *Vazylianie prowincji koronnej*, 383.

⁵⁰ Медведик, «Українські духовні пісні,» 22.

⁵¹ Шманько, «Латинізація,» 351.

у більшості випадків неможливе як через брак першоджерел, так і через хвилі постійних культурних взаємовпливів. Відтак, змішування традицій — це органічний процес розвитку обряду, ознака «живого» організму, завдяки чому кожній епосі притаманні свої унікальні піснеспіви⁵². Як слушно констатує дослідниця Джованна Броджі Беркофф, конституючою рисою українського культурного простору XVI–XVII ст., (як і наступних століть — В. Л.) був його «поліморфізм», тобто багаточаровість, багатомовність, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні⁵³. Ця синтеза вповні підтверджується на прикладі впливів західно-християнського цивілізаційного простору, яких зазнали церковно-співочі книги — здавалось би, непорушна основа східної традиції. Більш того, з часом ці впливи синтезувалися зі східнохристиянською традицією і трансформувалися у своєрідний прояв української музичної культури. Основну роль у цій метаморфозі стилів зіграв саме Василіянський Чин як провідник цивілізаційних змін в Унійній церкві.

Bibliography

Almes, Ivan. «Biblioteka Zolochivskoho vasylianskoho monastyria naprykinti 60-kh — pochatku 70-kh rr. XVIII st.: rekonstruktsiia knyzhkovoho repertuaru.» *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: arkheohrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta bibliotechnnykh fondiv* 21 (2017): 143–169.

Archiwum Polskiej prowincji dominikanów w Krakowie, Ławra Poczajowska, sygn. 8, sygn. 9, sygn. 12, 15, 16, 18.

Broggi-Bercoff, Giovanna. «Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia:

⁵² Наталия Заболотная, «Древнерусская церковно-певческая книжность XI–XIV вв. в историко-функциональном аспекте» (Диссертация... доктора искусствоведения, Российская академия музыки имени Гнесиных, 2002), 132.

⁵³ Giovanna Broggi-Bercoff, «Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym,» In *Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Ljubljana, 15–21 agosto 2003)*, a cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio (Pisa, 2003), 325–387.

o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym.» In *Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Ljubljana, 15–21 agosto 2003)*, a cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio, 325–387. Pisa, 2003.

Ciołka, Dariusz, ks. *Łatynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*. Białystok, 2014.

Hutsuliak, Lavrentii Danylo. *Bozhestvenna Liturhiia Yoana Zolotoustoho v Kyivskii Mytropolii pislia Unii z Rymom (1596–1839)*. Lviv, 2004.

Instytut Rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 231, spr. 152.

Jasinowski, Jurii. «Znaczenie eparchii Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej.» In *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, pod red. Stanisława Stępnia, 2: 403–420. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994.

Klymenko, Erika. «Dzhereloznavchi doslidzhennia bezliniinykh spivochykh rukopysnykh knykh iz fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho.» *Volynski istorychni zapysky: zbirnyk naukovykh statei* 1 (2008): 201–207.

Kornii, Lidiia, and Dubrovina, Lubov. *Bolharskyi naspiv z rukopysnykh notoliniinykh irmoloiiv Ukrainy*. Kyiv, 1998.

Kornii, Lidiia. «Problemy dzhereloznavstva ukraïnskoi muzychnoi kultury (bezliniini notovani rukopysy sakralnoi monodii XI–XVI st.)» *Studii mystetstvoznavchi* 2 (2005): 7–14.

Kuzminskyi, Ivan. «Muzychna kultura y osvita u Kyievo-Mohylianskii akademii.» *Kyivska Akademiia* 15 (2018): 11–60.

Lorens, Beata. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.

Medvedyk, Yurii. «“Bohohlasnyk” v konteksti ukraïnskoi dukhovno-pislennoi tradytsii XVII–XVIII v. (do problem muzychnoho dzhereloznavstva).» Diss... kandydata mystetstvoznavstva, Kyivska derzhavna konservatoriia im. P. I. Chaikovskoho, 1994.

Medvedyk, Yurii. «Ukraiïnski dukhovni pisni u lvivskykh polskomovnykh starodrukakh XVIII st.» *Musica Galiciana: Naukovi zbirky LDMA im. M. Lysenka* 6 (2001): 17–25.

Medvedyk, Yurii. *Ad Fontes: z istorii ukraïnskoi muzyky XVII — pochatku XX st.: vybrani statii, materialy, retsenzii*. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2015.

Narbutt, Olgierd. *Historia i typologia ksiąg bizantyńsko-słowiańskich: zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*. Warszawa, 1979.

Penchuk, Andrej. «Ocherk istorii ruskogo cerkovnogo penija.» In *O cerkovnom penii: sbornik stattej*, compiled by O. V. Lada. Moskva, 1997.

Pidłypczak-Majerowicz, Maria. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności Zakonu*. Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

Pidłypczak-Majerowicz, Maria. *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.

Shmanko, Taras. «Latynizatsiia ta oksyidentalizatsiia: proiavy i naslidky.» In *Beresteiska uniiia (1596) v istorii ta istoriohrafii: sprobna pidsumku. Materialy mizhnarodnoho naukovoho dialohu pro Beresteisku uniiu fundatsii PROORIENTE (tretia zustrich: Lviv, 21–23 serpnia 2006 r.) ta Mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu Instytutu istorii Tserkvy Ukrainskoho Katolytskoho Uniwersytetu «Beresteiska tserkovna uniiia: perspektyvy naukovoho konsensusu v kontekstinatsionalno-konfesiinoho dyskursu», Lviv, 24–27 serpnia 2006 r.*, edited by Yohan Marte i Oleh Turii, 340–352. Lviv, 2008.

Shmanko, Taras. «Bohosluzhbovi knyhy univskoi drukarni.» *Kalofoniia: naukovyi zbirnyk tserkovnoi monodii ta hymnografii* 2 (2004): 98–104.

Tsentrалnyi Derzhavnyi Istorychnyi Archiv Ukrainy, m. Lviv, f. 684, op. 1, spr. 3271.

Vovk, Aleksandr, «Grekojazychnye pesnopenija v zapadnorusskikh notolinejnyh rukopisah.» *Opera musicologica* 2 (8) (2011): 24–50.

Yasinovskiy, Yurii, «Biblioteka Univskoi lavry: istoriia, ruina, vidnovlennia.» *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 15 (2006–2007): 220–234.

Yasinovskiy, Yurii. «Ukrainski monastyri u rozvytku muzychnoho mystetsva.» In *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, 241–253. Kraków, 2014.

Yasinovskiy, Yurii. «Ukrainskyi notoliniinyi Irmoloi yak typ himnografichnoho zbirnyka: zmist, struktura.» *Zapysky NTS* 226 (1993): 41–56.

Yasinovskiy, Yurii. *Ukrainski ta biloruski notoliniinyi Irmoloi* 16–18 st. Lviv, 1996.

Yasinovskiy, Yurii. *Vizantiiska hymnografii i tserkovna monodiia v ukrainskii retseptsii rannomodernoho chasu*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2011.

Zabolotnaja, Natalija. «Drevnerusskaja cerkovno-pevcheskaja knizhnost XI–XIV vv. v istoriko-funkcionalnom aspekte.» Diss... doktora iskusstvovedenija, Rossijskaja akademija muzyki imeni Gnesinyh, 2002.

Abstract

Civilizational Changes in Church Music: Singing Books in the Libraries' Inventories in the Basilian Monasteries in the Rus Province (the Second Half of the 18th — Early 19th Centuries).

This article offers an analysis of church music books of the Basilian monasteries of the Rus province in the second half of the 18th — early 19th centuries. Publishing activities of the printing house in Pochayiv Basilian Monastery is described, based on studying the monastery inventories. Publishing targeted on music books, in particular printing so called «Irmola» — multi-genre books, which is a specific Ukrainian type of the church singing book.

The article also focuses on the influences of the Basilian Order on the spread of Western Christian cultural influences in the second half of the 18th century.

Keywords: singing (music) books, Irmola, inventory, Basilian monasteries, Pochaiv printing house.